

## पर्वतको इतिहास

—मोहनबहादुर मल्ल

श्री ५ पृथ्वीनारायणले नेपाल एकीकरण गर्न प्रारंभ गरेका समयमा गण्डकीप्रदेशका २४ राज्य मध्ये पर्वत एक थियो जसलाई सोह्र हजार पर्वत पनि भनिन्थ्यो । यसको उत्तर भोट, दखिन गुल्मी र गलकोट, पूर्व मोदीखोला तथा पश्चिम जुम्ला पर्दछ । पर्वतका छिमेकी राज्यहरूभन्दा यसमा ठूला ठूला पहाडहरू भएको हुँदा यसलाई पर्वत भनिएको होला । यसमा उत्तरदेखि दक्षिण होचिदै गएका पर्वतश्रेणीहरू छन् । यसको मुख्य पर्वत धवलागिरि मुक्तिनाथदेखि दक्षिण र कृष्णागण्डकीदेखि केही पश्चिममा रहेको छ । पर्वतको मुख्य नदी कृष्णा वा काली मुस्ताङ भोटबाट निस्केर दक्षिणतिर बगेको छ । यसका मुख्य सहायक नदीहरूमा रघुगाड गलेश्वरमा, म्याग्दी वेनीमा, मोदी मथुवेनीमा र बडीगाड रुद्रवेनीमा मिसिन्छन् । माछेचरनबाट डाँफेचरनसम्मका जमीन यसमा हुँदा बेग्लाबेग्लै हावापानी र अन्न, फलफूल यसमा हुनु स्वाभाविकै छ । यसको डोरपाटनको जमीन नेपालप्रसिद्ध छ ।

पर्वतका निवासी मगर, गुरुङ, तामाङ, चन, क्षत्री, बाहुन, ठकुरी, सार्की, कामी, दमाई र नेवारहरू मुख्य छन् । पर्वतका पुराना बासिन्दा मगरहरू बेग्लाबेग्लै समयमा चारै दिशाबाट बेग्लाबेग्लै जाति आई पर्वतमा भरिएका हुन् । जसरी नेपाल उपत्यकामा विभिन्न जाति आएर नेवारमा परिणत भए, यस्तै मगरहरू पनि गण्डकी प्रदेशमा एउटै जातिमा परिणत हुन आए । यो जाति भृकुटीले भोटमा बौद्धधर्म प्रचार गर्नुभन्दा अगावै धेरैजसो भोटतिरबाटै गण्डकीप्रदेशमा प्रवेश गरेका थिए ।

गुरुङ, गण्डकी प्रदेशमा आउने दोस्रो जाति लामाधर्ममा

दीक्षित भैसकेपछि मात्र मनाङको बाटो यसमा घुसेका हुन् । यसैले कास्कीतिरबाट पछि मात्र यिनीहरू पर्वतमा प्रवेश गरेका थिए ।

हिमालको काठमा बसी भेटाच्याप्रा पारने र बेपार समेत गर्ने भोटै भनिने तामाङहरू कुनै उत्तर, कुनै हिमालको काँटेकाँठ पूर्व र पश्चिमबाट समेत घुसेका हुन् ।

थाकमा बस्ने हुँदा पर्वतेहरूले थकाली भनिने चनहरू थाकबाटै फेलिए । जुम्ला सिजाबाट आएर एक चन्द्रवंशी राजकुमार र उनका साथमा आउने तागाधारी सैन्यहरू तथा तामाङनीहरूको मिलनबाट यस जातिको उत्पत्ति भएको थियो ।

क्षत्रीहरू पालवंशी रजपूतहरूले जुम्लामा रजाई चलाए-पछि क्रमशः पश्चिमबाट यसमा प्रवेश गरे । ब्राह्मणहरू तागाधारीको पछिपछि पर्वतमा आए ।

रजपूतहरू कर्णालीप्रदेशबाट यसमा घुसे । साथै उनीहरूका साथमा सार्की आदि पौनी जाति पनि आए ।

नेवार राजा रणबहादुरको अन्त्यतिर पूर्वबाट पर्वतमा आई बसोबास गर्न लागे ।

पर्वतमा मगरहरूले रजाई गरेको लेखोट वा जनश्रुतिबाट पनि कतै केही प्रमाण भेटिँदैन । साना साना टुक्राहरूमा मगरहरूको रजाई हुन सम्भव छ तर उनीहरूले पर्वतको संपूर्ण भाग या यसको ठूलो हिस्सामा रजाई गर्नु संभव छैन । आठौँ या नवौँ शताब्दीदेखि मगरहरू पशु-

पालनको समयदेखि कृषि समयसम्ममा उक्लेका हुन् । वन सकिदै गयो, चरन सांग्रिई गयो, जनसंख्या भने बढ्दै गयो । पशु पालेर मात्र मगरहरूको जीविका चलेन । पहिले पहिले उनीहरूले जंगल फाडेर आगोले खरानी पारेकी ठाउँमा गर्मी चढेर पानी बसैपछि मकै, कोदो, जुनेलो, लट्टे जस्ता पाखाबालीको खेती गर्दथे, पछिपछि भने तागाघारीको देखासिकी गरेर आलु, घैया जस्ता नयाँ खेतीसमेत गर्न लागे । मगरहरू जमीन जीतेर मल हाली खेती गर्न नजानेर हो वा अल्छी मानेर हो त्यस्तो खेती गर्दैनथे । उनीहरू संघै नयाँ जमीनमा खरानी गराएर खेती गर्थे या पंचसाले, त्रिसाले जमीनमा खेती गर्दथे । यो खेती ज्यादै उब्जिलो हुन्थ्यो तथा खन्न जोत्न पर्दैनथ्यो । यसको नतीजा के हुन्थ्यो भने थोरै समयमा नयाँ नयाँ बस्तीमा सन्तुपदथ्यो । बाहुनक्षत्रीहरू मगरले रूखो बनाएर फ्याकेका जमीनहरूमा खनजोत, मलजल गरेर आधुनिक तरीकाबाट खेती गर्थे । उनीहरू जलखेती पनि गर्दथे जुन मगरहरू जान्दैनथे । त्यस बेला जनावर प्रशस्त हुँदा छाला र ऊनको मात्र लुगा लाउथे । गर्मी देशबाट आउने तागाघारीहरूले कपासको खेती पनि साथमा ल्याएका थिए । क्षत्रीबाहुनहरू कपडा बुन्न अल्छी मान्दथे, तर मगरहरू कपडा बुन्ने, सिउनेलगायत तमाम काम आफै गर्दथे । आजकालका हिमाली लेकका निर्वासीहरू फलाम, छाला, कपास सबैको काम यौटै घरमा गरे जस्तो त्यस बेला मगरहरू गर्दथे, यसैले तागाघारीहरू ऊन, कपास जोडेर मगरलाई कपडा अधिया बुनाई निर्वाह गर्दथे । त्यस बेला जातीयताको ज्यादै कट्टरता हुँदा क्षत्री, नेवारसमेत गर्दैनथे, थोरै बहुत जो बेपार हुन्थ्यो त्योसमेत मगर गर्दथे । त्यस बेला अक्सर काठ र माटोकै भांडाबाट काम चल्दथ्यो, चाहिने फलाम र तामा बडो महगोमा जनावर वा उम्दा बीजले सादनुपर्दथ्यो । मानिस र जनावरलाई नभै नहुने मून भोटबाट आउँथ्यो, त्यो पनि हिउँद याममा मात्र । बाटो ज्यादै विकट थियो । मुक्तिनाथ आउने यात्रीले ज्यानको बाजी थापेर आउनुपर्थ्यो ।

भारतका अन्तिम हिन्दूसम्राट् हर्षवर्धनको मृत्युपछि भारत टुक्रियो । सानासाना राज्यहरू खडा भए । कन्नौजमा समेत हर्षका सन्तान राजा नभै बंगालका पालहरू राजा बस्न पुगे । बंगालदेखि पंजाबसम्म ठाउँ ठाउँमा पालहरूको राजाई चल्यो । वि. सं. १०५२ तिर नेपालको कर्णालीप्रदेश

जुम्लामा समेत पालहरूले राज्य खडा गरे । यसमा पहिला राजा आदित्य पाल भए । यिनै सूर्यवंशी रजपूतहरूले कर्णालीप्रदेशका क्षत्री राजाहरूलाई हराउँदै कर्णालीप्रदेश एकलौटी गर्न लागे । जुम्ला सिजामा यिनीहरूको राजधानी हुँदा पहिले यिनीहरू 'सिजापती' भनिन्थे । पछि यिनीहरू हिउँदमा दुल्लु ज्वालाजीको नजीकमा आएर बस्न लागेपछि 'ज्वालन्धरी' पनि कहिन लागे । कर्णालीप्रदेशका हुँदा राजाहरू क्रमशः सदलबल पूर्वतिर लागे । यिनीहरूले शान्तिप्रिय मगरहरूलाई सहजै वशमा ल्याई सानासाना राज्य खडा गरी पर्वतमा रजाई गर्न लागे । यी क्षत्री राजाहरूले पर्वतमा ठूली राज्य खडा गरेको केही प्रमाण पनि भेटिँदैन ।

थापा वंशावलीअनुसार बद्धराज भट्टाचार्यको रजपूत कन्या शुभकन्यातिर कालु थापा जन्ने । यिनी ताकुमका पहिला क्षत्री राजा संवत् १२४६ मा राजा भए । यिनका ४ भाइ छोरा जेठा पुण्याकार पुलाका, माहिला तोरापति ताकुमका र कान्छा धर्मराज ज्यामरुकका राजा भए । यिनीहरूकै सन्तानको हातद्वारा पछि १५४५ तिर रजपूत राजा डिम्ब बमले यी राज्यहरू लिएका थिए । १

दिल्लीका सुल्तान अलाउद्दीनले चित्तौनका राजा रत्नसिंह उपर रानी पद्मिनीको निमित्त चित्तौरमा हमला गरेका समयमा रत्नसिंहका मामाका छोरा जयमलले ठूली वीरता देखाएका थिए । यिनै जयमलका दाई कन्नौजका राजा मठिमलको १३६१ मा अलाउद्दीनले सर्वनाश पारे । ३ सती जाने बेलाका मठिमलकी रानीले उनको बालक छोरा गुहमाको पीछा छोडेकी थिइन् । यिनै राजकुमार काशीदास रायठोर मानसरोवर जान जुम्लाको बाटो गरी जाँदा जुम्ला राजा आदित्य मल्लले १३७० तिर यिनलाई छोरी दिई आफूसंग राखे ।

पालका नवौं राजा सोम पालका समयतिर जुम्लाको दखिनमा क्षत्री राजा नागराजले खारी प्रदेशमा एक राज्य जमाए । यी नागवंशी राजाहरूले उन्नति गर्दै लगी पालहरूको राजधानी सिजामा समेत दखल गरे । यस बंशका राजा क्रोचल देवले १२८० मा कुमाउको राजधानी काठिकेपुरमा समेत अधिकार जमाए । १२ यिनैका छोरा

अशोक चल्ले दुर्लङ्घनगर (दुल्लु) लाई राजधानी गराए । यिनका भाइ जियारिमल्लका समयमा ठूलो भूकम्प गई सैजानगर ध्वस्त भयो । यसै समयदेखि नागवंशी राजाहरूको उधोगति शुरु भयो । १ पछि मल्ल बनेका आदित्य पालले १३८५ को हिउँदमा नेपाल उपत्यका हमला गरी त्यहाँका राजा जयचन्द्र मल्ललाई मारेका थिए । आदित्यका छोरा पुण्य मल्लले नागवंशी राजा प्रताप मल्लको अपुताली पदा उनको राज्यसमेत हात पारेका थिए । १२

छोरीबाट नाति देवचन्द्र जन्मेपछि उनलाई आदित्य मल्लले अछाम बूढी चर्पुकोटको राज्य र 'बम' पदसमेत दिएका थिए । यिनलाई शायद यिनका मामा पुण्य मल्लले 'शाही' पदसमेत दिएको हुनुपर्छ । यसै समयदेखि यी चन्द्रवंशी रायठोरहरू शाही कहलिन थाले । पालवंशी राजाहरू हिन्दू र बुद्ध दुवै धर्म मान्दथे, तर शाहीहरू हिन्दूधर्म मात्र मान्दथे । पुण्य मल्लका छोरा पृथ्वी मल्ल बडा धर्मामा राजा निस्के । यिनले अनेक पुण्यकर्म गरेका छन् । यिनका खञ्जनमाला र शकुनमाला दुवै पत्नीतिर सन्तान नहुँदा आखिर क्वप्रिया शाही नाम ग्रहण गर्ने देवचन्द्र बमका छोरा भीम बम शाहीलाई जुम्लाको राज्य दिएर १४१७ तिर बन्दी तपोवनतर्फ लागे । ६

भीमबमपछि उनका छोरा मलेबम १४२९ तिर जुम्लाको राजगद्दीमा बसे । यिनले पुराना राजाहरूका गर्मीको गेला र ठण्डीको दुर्लङ्घनगर राजधानी बदलेर खाडाचक्रमा सारे । पृथ्वी मल्लका समयसम्म पनि कसैले चलाउन नसकेका कर्णालीप्रदेशका बांकी रजौटाहरू जितेर मलेबमले संपूर्ण कर्णालीप्रदेशको रजाइ चलाए । यिनले तराईदेखि खाडाचक्रसम्म हात्ती हिंड्ने बाटो बनाएका थिए । यिनको रैकासाधुको अभिलेख अद्यापि छँदैछ । यिनका जेठी पत्नीतिरका जगति वा मेदनि र पीताम्बर तथा कान्छी पत्नीतिर सुमेरु र संसार गरी ४ छोरा थिए । ६

मेदनिबम पिताका शेषपछि १४४९ तिर जुम्लाको राज्यमा अभिषिक्त भए । यिनका अधीनमा ४६ सामन्तहरू थिए । जुम्लाको राज्यमा आजकालका सबैजसा कर्णालीप्रदेशहरू थिए, तर पछि मेदनिले ५ टुक्रा पारे । बीचको प्रदेश उनले आफ्नो नाउँबाट खडा गरेको जगतीपुर

(जाजरकोट) आफूलाई राखे । पूर्वपट्टिको रुकुम महिला भाइ पीताम्बरलाई दिए । दक्षिणपट्टिको सामाकोट (सल्यान) साहिला सुमेरुलाई दिए । पश्चिमपट्टिको विलासपुर (दैलेख) कान्छा संसारीलाई दिए । उत्तरपट्टिको जुम्ला चाहि जुवाइ बलिराजलाई दिए । जुवाइलाई यति ठूलो राज्य दिएको देखेर जनताहरूले गाए:- १

धन्य धन्य मेदनि बम्ब धन्य तन्नो हियो ।

सात दिनको हिंड्ना बाटो दातव्यमा दियो ।

शाहीहरू पर्वतमा आउनुभन्दा अगाडिको वर्णन नगरी नहुने हुँदा यहाँ गरिन्छ । मलेबमका छोरा महिला पीताम्बर र उनका छोरा जंतुले रुकुममा राम्रो बन्दोबस्त गरेको देखेर यसभन्दा पूर्वका देशहरू लोभित लागे । निसेल भुजेल भनिने चार हजार पर्वतका मगरका अगुवाहरू मिलेर रुकुमको राजधानी गोथाममा जंतुबमसंग राजा मान आए । राजाज्ञा मिल्यो- 'युवराज यशुबमलाई छाडी अरू ७ भाइमा रोजेर लैजानू' भन्ने । यस आदेशपुतादिक कसलाई छान्ने भनेर भुजेलहरू मतो बसे । राति सुतेका वेलामा जुन राजकुमारको शिर शिहानतिर बढेको हुन्छ, उसैलाई लाने भन्ने सर्वसम्मतिबाट पास भयो । भुजेलको सल्लाहअनुसार राजा जंतुबमले छोराहरूलाई राति गोठमा सुत्न पठाए । भुजेलहरूको निर्णय महिला आनन्दबाहेक अरू सबै भाइलाई थाहा भयो । यसकारण साहिलालगायत अरू भाइहरूले आफापना शिर तलतिर हटाएर सुते । राजकुमारहरू सुतेका ठाउँमा चियो गर्न जाँदा आनन्दबमको शिर सबैभन्दा शिहानतिर बढेको देखियो । यसैले आनन्दलाई पिठिउँमा बोकेर भुजेलहरूले पर्वतमा ल्याए । यिनी निसी-भुजी चार हजार पर्वतका राजा बनाइए । रुकुमबाट यिनका साथमा मुडुजा कार्की, रचाल, बयक, महर्थाकी, थरथोकी तथा पीडेल बाहुनहरू आए । पर्वतहरूले यी शाही राजालाई तीन नाउँले पुकार्यो:- आउने भनी 'आनन्द', पिठिउँमा बोकेर ल्याएको भनी 'पिठिम्ब' र गोथामबाट ल्याएको भनी 'गोथम्ब' । वि. सं. १५१० तिर आनन्द सोलेपार पर्वतका राजा बने । त्यस बेला सोलेपूर्व पर्वतमा धेरैजसो क्षत्रीहरूको राज्य थियो । पछिका नयाँ कोटहरूबाहेक पुराना कोटहरूमा भुरे राजाहरूको राज्य थियो । ७

गलकोट, चन्द्रकोट, बिउँकोट, ताकुमकोट, ज्यामरुककोट, पूलाकोट, राखुकोट, डांडाकोट, बाजुङकोट र मुस्ताङमा समेत पर्वतका १० प्रान्तमा भुरेराजाहरू राज्य गर्दथे ।

लगभग बीस वर्ष जति राज्य गरेपछि आनन्द मरे । उनका ठाउँमा उनका छोरा चन्द्रबम राजा भए । यिनका समयमा पर्वतमा कुनै नौलो घटना भएको पत्ता लागेको छैन । यिनले १०१२ वर्षभन्दा बढी राज्य गरेनन् । चन्द्रबमका दुइ रानीहरूमा मुसीकोटेका भानिज डिम्ब नामले प्रख्यात भएका जेठा दिलीप राजा भएको धेरै भएको थिएन । यिनै ताका ताकुमकोटका थापा क्षत्री राजाको अत्याचार सहन नसकी त्यहाँका मगरहरू शाही राजासंग कराउन पुगे । त्यस वेला डिम्बको राजमुकाम ढोरमा थियो । डिम्बले फौज लगेर चढाई गर्ने आज्ञा दिए । तक्मेली मगरहरूले पनि शाही राजालाई मदत गर्ने कबूल गरे । तदनुसार १५४५ तिर डिम्बले ताकुममा हमला गरे । मगरको मदत नपाउँदा थापा एकला परे । डिम्बले सजिलैसंग ताकुम हात पारे । थापाहरू ताकुम छोडेर पूर्वतिर लाग्न आँटे । उनीहरूले रिसाएर ताकुम छोडे भने उनका दाजुभाइ पूला, ज्यामरुक र राखुसमेतलाई उठाएर ताकुममा हमला गर्ने सक्थे । यसै कुराको विचार गरी राजनीतिज्ञ डिम्बले थापालाई 'रजाइ' हाथो, कजाइ' तिम्पो' भनेर फकाए । तर थापाहरूले एकजात मानेनन् । थापाहरूको कुलायन बसाल्ने चलन थियो, यसैले उनीहरूले कुलायन बसाले । कुलायनले ताकुम छाड्ने आदेश दियो । शाहीहरूको कुलायन बसाल्ने चलन थिएन, थापाहरूलाई रोक्न उनीहरूले पनि नकली कुलायन निकाले । यसले थापाहरू ताकुम छाड्न पाउँदैनन् भनेर कुलियो । थापा मानेनन् र आफ्ना डिगा, बाखा, हांडा, भांडाहरू लिएर पूर्वतिर लागे । अहिले पनि 'थापाचौर'को नाउँबाट पुकारिने गरेको म्याग्दीको किनारमा आएर बसे । उनीहरूलाई फर्काउन डिम्ब उही पुगे । अन्त्यमा कुलदेवता साटासाट गरेर थापालाई फर्काउन शाही समर्थ भए । त्यस समयदेखि शाहीले पुज्ने गरेका सुनालिङ्ग थापाले र थापाले पुज्ने गरेका कलङ्की शाहीले पुज्ने लागे । शाही र थापाको यस मेल-मिलापको परिणाम के भयो भने ज्यामरुक, पूला र राखुका थापाराज्यहरू सजिलैसंग शाहीराज्यमा गाभिए । थापाहरूलाई उच्चपदमा राखेर शाहीहरूले उनीहरूको मर्गदा

राखे । त्यसपछि गलकोट, चन्द्रकोट र बिउँकोटसमेत सजिलैसंग पर्वतमा गाभिए । त्यस ताक बलेवा बिउँकोटको र थनथाप चन्द्रकोटको मातहतमा थिए । गलकोटको आकार आजकालको जस्तो थिएन, सानो थियो । यसरी डिम्बले ४००० पर्वतबाट १४००० पर्वत गराए । डिम्ब वर्षालाई ढोरमा र हिउँदमा ताकुममा बस्न लागे । डिम्बले उनका माहिला भाइलाई दागाकोटमा, साहिलालाई बिउँकोटमा र कान्छालाई गलकोटमा राखेका थिए । यसै कुरालाई लिएर पर्वतेहरूले माहिलालाई दगाले, साहिलालाई बिमाले र कान्छालाई गमाले भनी पुकार्थे ।

राजा डिम्बका दुइ छोरा थिए-- जेठा युवराज नाग र कान्छा नरसिंह । त्यसताक गण्डकी र कर्णालीप्रदेशका राजाहरूले दिल्लीका बादशाहकहाँ पाँचपाँच वर्षका बीचमा सित्तो लैजाने गर्दथे । आफ्नो राज्यमा हुने कस्तुरीको बिना, बाज, डाँफे, मुनाल, माहुर र चितुवाको छाला, पशमीनाको बस्त्र आदि सौगात लिएर राजाले आफ्ना भाइछोरालाई पठाउने गर्दथे । १५३० तिर पर्वतको सित्तो लिएर युवराज नाग दिल्लीका सुल्तान सिकन्दर लोदीका दरवारमा पुगे । त्यस वेला त्यहाँ मल्लयुद्ध या पहलमानी चलेको रहेछ । राजसभामा स्थान पाएका नाग त्यस कुशतीमा ज्यादै तल्लीन हुँदा उनलाई आफ्नो अवस्थाको यादै भएनछ । यस्तो देखदा सुल्तानले आज्ञा दिएछन्--'अरे पहाडिया, कुशती लडोगे ?' युवराज नागले कुसींवाट उठेर भनेछन्--'जो हौं।' नाग पहलमानी दाउपेच जान्दैनथे उनी बलको भरमा मात्र कुशती खेलन तम्सिएका थिए । उनको फराकिलो छाती, उठेको कुम र फुलेका पाखुरा देखेका पहलमानहरूले सर्वश्रेष्ठ पहलमान अगाडि सारे । अखाडामा ठिङ्ग उभिएका नागलाई लड्न अधि सरेको पहलमानले चतुरतापूर्वक जाँघमनि शिर घुसाएर चित्त पार्ने दाउ खेल्यो । नागले पूरै बल लगाएर उसको टाउको समाते ; अचम्म ! नागको हातमा गिदी लतपतियो । कुनै वंशावलिको भनाइ छ-- नागले उचालेर पछादी पहलमानको जाँघ भाँचियो । जे होस्, यसमा नाग विजयी बने । सुल्तानले श्याबासी दिँदै भने-- 'श्याबास, मल्ल !' उनले युवराजलाई बक्सिससमेत दिए । बादशाहबाट श्याबासी पाएका नागले त्यस समयदेखि आफ्नो नामको पछाडि 'मल्ल' जोड्न थाले ।

नाग मल्ल दिल्लीबाट फर्कने समयमा कालीपूर्व चार हजार पर्वतको बाजुकोट र अरू गाउँहरू लुट्दै डाँडाकोटमा समेत मादीखोलापूर्वको राक्से नामक गुरुङ राजाले आक्रमण गरे। गुरुङका फौजबाट बचेका डाँडाकोटका घर्ती क्षत्रीहरू आफ्ना भाँडाकुंडा डाँडाकोटको तलाउमा हालेर डिम्बकहाँ मदत माग्न पुगे। राजाले नागलाई फौजसमेत दिएर राक्सेलाई जित्न पठाए। जुन बेला पर्वते फौजले राक्सेको फौजमाथि आक्रमण गर्‍यो त्यस बेला गुरुङहरू डाँडाकोटमा बसेर भैसी र रांगाको मासु पकाई खानामा मग्न थिए। पर्वते फौजले राक्से राजालाई मार्न नसके पनि कोखामा लागेको काँड कुँडाउदै मोदी तर्न बाध्य भए। उबको फौज तितरबितर भयो। यस्तो अवस्था देखी खुत्री भएका कालीपूर्व पर्वतका बासिन्दाहरूले पर्वत राज्यमा गाभिन बेर लगाएनन्। डाँडाकोटका क्षत्रीहरूले त्यस ठाउँको नाउँ 'मल्लराज' राखे। पुउँदीखोलाका किनारको एक ठाउँलाई 'मल्लरानी' नाउँ दिएर उनीहरूले राजभक्तिको परिचय दिए। आजकाल पनि कोटडाँडा र पुरानोगाउँ भनिने डाँडाकोटका वरिपरि तलाउ खन्दा धानुका टुक्राहरू भेटिँदछन्।७

राजा डिम्बले समस्त पर्वत एकीकरण गर्न त्यहाँका सानातिना गाउँले राजाहरूको आफूसभा चलिरहेको लूटमार र काटाकाट हटाएर त्यहाँ शान्ति कायम राखे। मानिस र जनावरलाई चाहिने नून त्यस ताक गनि भोटतिरबाट आउँथ्यो। त्यस बेला थाकको नाम थिएन, मुस्ताङ प्रख्यात थियो। दोसांधमा बसेर बेपार गर्न पाउँदा मुस्ताङीहरू बाठा र धनी थिए। उनीहरूको राज्यमा पर्वतका क्षत्री राजाहरूले घुनपुत्लो लगाउन सकेका थिएनन्। उनीहरूले पर्वतका राजाहरूलाई झैँ हेपेर नून साट्न जाने पर्वते ढाक्रेहरूलाई हैरान पार्दथे। यिनै कारणहरूले गर्दा डिम्बले मुस्ताङ विजय गर्न युवराज नाग जिम्माका पर्वते फौज पठाएका थिए। यस सेनाले मुस्ताङ जितेर पर्वतमा गाभ्यो। मुस्ताङ जाने बाटो विकट थियो, डिम्बले यसको सुधार गर्न लगाए। मुस्ताङी जनावरमा नून बोकाएर जलजलसम्म फार्न लागे। उनीहरू बाठा र जालीसमेत भएका हुँदा उनीहरूलाई ताना मारिँ पर्वतेहरू गाउँथेः-

मुस्ताङी हरुवा जाल हुन, जाल !

मुस्ताङ पर्वतमा गाभिएपछि भोट र पर्वतका बीचमा बेपार बढेर गयो। भोटतिरबाट आउनेमा गून, ऊन, सुन र घोडा तथा पर्वतबाट जानेमा खाद्यान्न, सूती वस्त्र, काठ, धोतुका माल र कागज आदि थिए। हिउँदमा वेनी जस्तो घाट परेको ठाउँमा हाट लाग्दथ्यो, माल साटासाट गरेर बेपार चल्दथ्यो। यसैले र पर्वतको पूर्वी सिमाना मोदीसम्म पुगेको हुँदा डिम्ब हिउँदमा ताक्रमको सट्टा होलथानमा आएर बस्न लागे। यसैले पर्वतेहरूले गीत गाएः-

कहिले राजा होलथान, कहिले राजा होर।

डिम्बका दुई छोरोमा कान्छा नरसिंह मल्ल दाजुसंग वैमनस्य भएर हो वा किन हो पर्वत त्यागी मध्येसतिर लागेका थिए। जेठा युवराज नाग पनि अस्वस्थ भएर थला परे। आफू पनि ८४ बाट उकालो लागिसकेको हुँदा डिम्बले नागका एक मात्र छोरा प्रतापी नारायणलाई १५९० तिर पर्वतको राज्य सौंपे।३

राज्य त्याग गरेपछि डिम्ब जगन्नाथ जाने योजना मिलाउँदै थिए, उनलाई रातमा सपना भयो। यही सपना-अनुसार उनले होलथानमा जगन्नाथको मन्दिर बनाएर यसैको सेवा गर्न लागे। डिम्ब १२० वर्षसम्म बाँचे भन्ने जनश्रुति छ। यिनको अन्त्य पनि उस्तै रहस्यजनक छ। एक दिन सान्सा कुरिँदा डिम्बलाई बोलाउन पनेरामा गएको नोकरले डिम्बले आन्द्राभुँडी निकालेर धोइरहेको देख्यो। त्यसै दिनदेखि डिम्ब अलप भए।

शाहीकालसम्म पनि जनआवादीले जमीन ओगटिसकेको थिएन, जङ्गल प्रशस्तमात्रामा थियो। खेतीभन्दा पशु पाल्ने वृत्ति ठूलो संक्रिन्थ्यो।

जसको जन ऊसको वन, जसको वन उसको धन।

यो कहावत मुख्य मानिन्थ्यो। मानिसको धेरै निर्वाहा वनीबाट चल्थ्यो। जनावर मुख्य धन मानिन्थ्यो। नयाँ आवाद गरेको जमीन वा त्रिसाले, पंचसाले जमीनमा खेती गर्ने चलन हुँदा अन्न प्रशस्त मात्रामा पैदा हुन्थ्यो। साधारण घरेलु वस्त्रबाट निर्वाह गरिने हुँदा मानिसलाई खानलाउनको दुःख थिएन। पशुपतिनाथको दर्शन बढी दुर्लभ थियो। काशी जाने मानिस फर्कने आशा हुँदैनथ्यो।

खानेमा नून र लाउनेमा सुन्धादी भोटतिरबाट आउंथ्यो । त्यसभन्दा बडी बाहिस्बाट कुनै चीज मगाउनुपर्दैनथ्यो । काठ र माटाका भाँडाबाट निर्घाँहा गरिन्थ्यो । तामा र फलामका चीज मूल्यवान् संक्षिन्थे । पर्वतलाई चाहिने धातुहरू पर्वतकै खानीबाट निस्कन्थे । राजाहरू जिन्सी तिरो लिन्थे । रुपियाँपैसाको चलन थिएन । बेपार मालको साटासाटबाट चल्दथ्यो । राजाहरू कोटका किल्लाभित्र बस्दथे । उनीहरूका साथमा भारदार, अफिसर र केही अंगरक्षक फौज रहन्थे । गौँडागौँडामा भाइछोराहरू केही सैन्यका साथ राखिन्थे । लडाईँका समयमा गाउँले युवकहरूनै सैनिक गनिन्थे । धनु, काँड, ढाल, तरबार मुख्य हतियार भएका हुँदा सबले घरघरमा राखेका हुन्थे । हिउँदभर शिकार खेलिने हुँदा हातहतियार चलाउन सब सिपालु हुन्थे । लडाईँमा जानुभन्दा दुइचार महीना पहिलेदेखिनै युवकहरू खिचेर अफिसरहरूले लडाईँ गर्ने तालीम दिन्थे । यिन ताकसंम गण्डकीप्रदेशमा चौबीसेहरूको जग बसिसकेको हुँदा अधि जस्तो लुटपाटको चलन हराइसकेको थियो । लडाईँ गर्नुपरे ठूलै लडाईँ चल्दथ्यो ।

राजा प्रतापी नारायण मल्ललाई राजा भएको थोरै समयमा पाल्पाली राजा मुकुन्द सेनकी छोरी विवाह गर्न तानसेन जानुपर्थ्यो । यतिखेर पर्वतको ठूलो इज्जत थियो । त्यस ताक ठूला मानिसहरूमा देवी शक्ति लुकेको हुन्छ भन्ने सर्वसाधारणमा परेको हुन्थ्यो । यसै आधारमा त्यस वेलादेखि चलेको यौटा कहावत यस्तो छः—जग्गेमा बसेको राजा प्रतापीले घोसे मन्टो लगाएर नबोलीकन जमीनतिर मात्रै हेरेको देख्दा दरवारका नारीमण्डलमा काने-खुसी चलेछ—कसैले लाटो, कसैले पाखे, कसैले मुखँ यस्तै निम्दा दुलहालाई गरे । यो पत्ता पाएका दुलहाले क्रोधित भै नजर उठाएर दरवारतिर हेर्दा दरवार हल्लन लाग्यो, छानाका फिंगटी फताफत खस्न लागे । प्रतापी नारायणका प्रतापको पत्तो पाएका पाल्पाली भारदारहरूले आएर दुलहासंग क्षमायाचना गरे । ७ यस विवाहको अर्को कहावत छ—पर्वते राजाका डोलेभरिया र बरियातले खस्रो ऊनी लुगा लगाएको देखेर पाल्पालीहरूमा हाँसो चल्यो । पाल्पाली गर्मी ठाउँमा बस्ने हुँदा पातलो लुगा लाउँथे । उनीहरूको शेखी कान केही समयपछि पाल्पाली बरियात पर्वतमा भाइँदा ढोरको आलेपिलो ज्यादै जाडो हुने ठाउँमा उनीहरू

लाई राख्ने प्रबन्ध भयो । रातमा जाडाले कठाँधिएका पाल्पालीहरू गुडुल्किएर सुतेको देख्दा पर्वतेहरूले भनेः—

पर्वते लमतङ्ग, पाल्पाली कुप्रितङ्ग ।

यसपछि काम्लो र पाखीको खात पाल्पाली बरियातमा बाँडे । उनीहरूको शेखी तोडियो । ढोरमा त्यस ठाउँलाई आज पनि 'पाल्पाली कोल्हे' भनिदछ ।

डिम्बले ढोलथानमा जमनाथको मन्दिर बनाउनुभन्दा अगाडि पर्वतमा थान वा मन्दिरको नामनिशान थिएन । प्रतापीले पाल्पाबाट विवाह गरेर फर्कदा ससुरासंग पाल्पा माजकी देवी मागेर ल्याए । यिनले ती देवीलाई चामलुङ चौरमा थापित गरी देवीका साथमा पाल्पाबाट खङ्ग समाती आउने खड्गमा क्षत्रीलाई पुजारी गराएका थिए । ३ त्यसै वेला यी राजाले पाल्पाबाट ल्याएका कुमालेहरूलाई बागलुङ चौरमा राखी माटाका भाँडामा उन्नति गराए । यिनले थापना गरेकी बागलुङदेवी र डिम्बले थापना गरेका जगन्नाथमा धेरैको फरक छैन ।

पर्वतको पाल्पासंग सम्बन्ध भएपछि पर्वतको शक्ति झन् बढ्यो । त्यस वेला मुकुन्द सेनका छोरा लोहाङ्ग सेनले पूर्वतिर देश बढाएरहेका थिए । यसैबाट उत्साहित भएका प्रतापीले पनि मोदीपूर्वका देशहरू जित्दै सेतीनदीसम्मको भूभागमा दखल गरे । राणा भूपालका सन्तानको त्यस वेलासम्म गन्हाँ, भिरकोट, ढोर, सती, नुवाकोट, कास्की र लमजुङ यी ७ ठाउँमा रजाईँ चलिरहेको थियो । यसैले प्रतापीले अरु देश जित्ने साहस गर्न सकेनन् । त्यस वेला बाईसे चौबीसेमा सबभन्दा शक्तिशाली राज्य पाल्पा र पर्वत थिए । यो क्रम पर्वत विशाल नेपालमा विज्ञान नहुन्जेलसम्म पनि चल्यो । जस्तो पाल्पा तराईको भूभागले गर्दा बलियो थियो त्यस्तै भोटसंगको व्यापार र खानीको कामले गर्दा पर्वत बलियो थियो ।

प्रतापी नारायणले अधिदेखि साधारणसंग चलिराखेको फलाम र तामाको खानी खन्ने काममा जोड लगाए । फलाम र तामाका मालहरू छिमेकी राज्यहरूमा मात्र नभै भोटतिर पनि प्रशस्तमात्रामा निकापी हुन्थ्यो । मुख्य नून, ऊन, तामो र फलाम प्रत्येक घरलाई चाहिने चीज पर्वतको

हातमा हुंदा यो सदा छिमेकी राज्यहरूको अगुवा बन्न गएको थियो ।

मुनि मुकुन्दले आफ्नो राज्य बाँडेर आफू देवघाटमा गई परमार्थपट्टि लागे झैं प्रतापी नारायणले पनि पर्वतको राज्य आपना ३ छोराहरूमा बाँडी आफू काशीवास गएका थिए । यिनले करीव ३० वर्षसम्म राज्य गरे । जेठा जितारिलाई गलकोट, माहिला राजलाई पर्वत र कान्छा कल्याणलाई कास्कीको राज्य मिल्यो । यही राज्य बाँड्ने वेलामा विदेश लागेका नरसिंह मल्लका छोरा प्रताप र सूर्य दुवै भाइ आई राजासंग जीवनवृत्ति मागे । राजा जितारिलाई मानेर खाने गरी जेठा प्रतापले चन्द्रकोट र राजा कल्याणलाई मानेर खाने गरी कान्छा सूर्यले लिमी जादी जागीरमा पाए । ३

कास्कीका राजा कल्याण मल्लको अपुताली पत्नी । अनि पर्वतबाट राजबमका छोरा पठाइए, तर यिनी पनि असमयमै मरे । यसपछि कास्की पुनः कुलमण्डन शाहीक वंशको हातमा पत्नी ।

वि. सं. १६३१ तिर राजबम पर्वतका राजा बने । यिनको धेरै समय ढोरमा बित्थ्यो । यिनले वर्णन गर्न लायकको कुनै काम गरेको देखिदैन ।

राजबमका छोरा शिवबम पनि कुनै प्रख्यात राजा बन्न सकेनन् । यिनका छोरा नागबमका समयमा पनि पर्वतसा केही काम भएको पाइँदैन । राजा नाग र युवराज दुई जना मल्लवंशमा 'नाग' नामक व्यक्ति भएको हुंदा मल्लहरूले नाग वा सर्प मान्न पाप सम्झ्छन् । नागका छोरा नारायणबम पनि कुनै वर्णन गर्न लायकका राजा भएनन् ।

नारायणका छोरा शाहीबम धेरै स्वास्नी र धेरै छोरा हुनेमा प्रसिद्ध थिए । यिनले पर्वतको राजगद्दी १६९० तिर भेट्टाए । यिनका ४ रानी र २ मित्रिनी गरी ६ पत्नी थिए । मुसीकोटे रानीतिर घनश्याम, सल्ल र परहिड ३; धूरकोटे रानीतिरका महारुद्र, अमृत, भानु, गनु र चामु ५; गलकोटे रानीतिरका हरिनारायण, धमनारायण, श्रीभक्त, सिकन्दर र पुरन्दर ५; जुम्ली रानीतिरका श्रीनारायण,

प्रेमनारायण, रूपनारायण र अरिमर्दन ४; अयोध्या मित्रिनी-तिरका राजमनी तथा सीता मित्रिनीतिरका सीताभगत गरी जम्मा १९ छोरा थिए । यिनीहरू राजा घनश्यामका अठारभाइका नाउले प्रसिद्ध थिए । पर्वतका र अन्यत्रका पनि बमशाही मल्लहरू धेरैजसो यिनै १८ भाइका सन्तान-हरू हुन् ।

शाही बमका जेठा छोरा घनश्यामले १७१५ मा पर्वतको राज्य भेट्टाए । त्यस वेलामसम्म पर्वतमा धेरै नै हेरफेर भइसकेको थियो । ठूलूना गाउँहरू जमिसकेका थिए । जलखेतीको महिमा बढ्दै जान लागेको थियो । नागाधारीका गाउँहरू जोडसाथ बढिरहेका थिए । पश्चिममा कर्णाली-प्रदेश र दक्षिण सेनराज्यतिरबाट समेत बहून,क्षत्री, दमाई, कामी र सर्कीहरू पर्वतमा बसोबास गर्न आइरहेका हुन्थे । गाउँहरू स्वावलम्बी बनिसकेका थिए । तामाधारी गाउँ-हरूमा छालाको काम सार्की, फलाम आदि धातुको काम कामी, सिउने र बजाउने काम दमाई, माटाको काम कुमाले र काठको काम चुडाराहरू गर्दथे । गुरुङ र मगरहरूको बस्तीमा भने सबै काम आफार्फै गर्दथे । पर्वतमा खानी खन्ने कामले पनि राम्रो उन्नति गरेर लगेको थियो । पर्वत घनधान्यले परिपूर्ण थियो । यसैले यहाँ सुख र शान्ति पनि थियो ।

घनश्यामका २ रानीमध्ये जेठी लमजुंगे राजा चडा शाहीकी छोरी र कान्छी जुम्ली राजा जहाँगिर शाहीकी छोरी थिए । जेठीतिर मलेब्रम र धर्मध्वज तथा कान्छीतिर भर्ती, धनयारी र सकृता गरी ५ छोरा र मित्रिनी हसातिर महीधर नामक १ छोरा पनि थिए । यी राजा १७४३ मा दिवंगत भए ।

पिताका शेषपछि जेठा मलेबम पर्वतका राजा बने । राजा हुनासाथ माहिला सौतेनी भाई भर्तीबमलाई देश-निकालाको भादेश दिए । ७ त्यस वेला भर्ती ज्यामरुक कोटको जिम्मा ली बसेका थिए । उनले जवाफ पठाए— राजाले दिए पनि खान्न, घपाए पनि जान्न, ज्यामरुकको कोट छोड्दै छोड्दिन ।' आफ्नो हुकुम भर्तीले उल्लंघन गरेको देखी राजाले फौज पठाई उनलाई पक्रन लगाए । भर्ती ज्यामरुक कोटबाट भगेर पौडी खेला काली तरेर लामाखेतको डाडमा लुक्न पुगे । यही बाट उनलाई पक्राउ गरेर पर्वते फौजले

रातारात राजा कहाँ वेनीमा पुऱ्याए ।३ त्यहाँ मलेबमले आफ्नै हातले भाइको शिर छेदन गरे । त्यस वेला भर्तीको उमेर २३ वर्षभन्दा बढी थिएन । पतिको जीवनदान मान्न गएकी उनकी पत्नी कुरिलाले पनि वेनीदेखि १ पाउ जति पश्चिम आजकाल कुरिलाखर्क भन्ने ठाउँमा गलामा पाशो लगाएर आत्महत्या गरिन् । उनका साथमा आएकी एक बाहुनीले पनि कुरिलाले झैं आत्मघात गरिन् । यस क्रमले राजाको नराश्रो बदनाम भयो । ७ राजाको यस कठोर क्रमले उनका काकाहरू उनीदेखि सतर्क भए । त्यस वेला-सम्म राजपरिवारले राजालाई छाड्दैनथे, राजाकै साथमा बस्दथे र राजाले खटाएको ठाउँमा गई काम गर्दथे ।

त्यस ताक रैतीबाट जिन्सी तिरो उठ्थ्यो—अन्न, कपडा, धानु इत्यादि । दर्जाभाषिक तिनै चीजहरू पाउँथे र जीवन निर्वाह गर्थे । त्यस वेला जङ्गल प्रशस्त भएको हुँदा शिकारको खेखो थिएन, उनीहरू फुसदका वेलामा शिकार खेली समय व्यतीत गर्दथे । अठार भाइका नाउँबाट प्रख्यात भएका उनका काकाहरू राजाबाट सतर्क हुनाले बिस्तार बिस्तार राजाबाट पन्छिन लागे । राजालाई पनि भाइ भतिजाहरूको उत्तिको आवश्यक थिएन । चौबीसेको गण्डकी प्रदेशमा राम्रैसंग जग बसिसकेको थियो । एउटाको राज्यमा अर्काले दखल गर्ने काम कुनै सहजसाध्य थिएन । दक्षिणतिर पाल्पा, पैयू, रिसिङ, धिरिङ र तनहुँ ५ प्रदेशहरू सेनवंशका थिए । बीचमा गह्रौं, भीरकोट, ढोर, सर्ना, स्याङ्जा नुवाकोट, कास्की, लमजुङ र गोर्खासमेत ८ देशहरू राजा भूपालका वंशहरूको थियो । पर्वत, गलकोट, इस्मा र प्यूठान ४ देशहरू मलेबम शाहीका सन्तानका हातमा थियो । अर्घा, खांची र धूरकोट मेजासीहरूको हातमा थियो । गुल्मी र मुसीकोट सिंहहरूको हातमा थियो । बांकी २ देशमा उदयपुर बाहुनको हातमा र त्रिशूली नुवाकोट कान्तिपुरका मल्लको हातमा थियो । यसरी गोत्र र नाताले चौबीसे राज्यहरू आफूसमा जेलिएका थिए । तैपनि वेलावेलामा यिनीहरूमा सानो ठूलो संघर्ष चलिनै रहन्थ्यो ।

भर्तीबम मारिएपछि १७४५ तिर उनका मामा जुम्ली राजा सुरथ शाहीले पर्वतको पश्चिम भागमा हमला गरे, तर पर्वतका वीर सैन्यबाट हार खाएर भाग्नुपयो । यस-

पछि मलेबमले वेनी, काली र म्याग्दीको दोभानमा ढुंगाको कलापूर्ण शिवालय बनाउन लगाई १७५४ मा पूरा गरे । यसमा उनले १००८ गोदान गरी ब्राह्मणभोजनसमेत गराए । भर्तीको प्रेतात्माले उत्पात मचाउँदा राजाले शिवालय खडा गरेका हुन् भन्ने जनआवाज आज पनि निस्कंदै छ । ३ शिवालय बन्नुभन्दा अगाडि मलेबमले यसमा १।२ भवन बनाइसकेका थिए । १७६१तिर वेनीमा तेलिया ईँटको कलापूर्ण राजभवन तयार गर्न लगाएर मलेबमले यसलाई राजधानी बनाए । यिनी हिउँदमा वेनी र वर्षामा ढोलथानमा बसी राजकाज गर्दथे । यसैले पर्वतेहरूले गीत बदलेः—

कहिले राजा ढोलथान, कहिले राजा वेनी ।

मलेबमले वेनीलाई शहर बनाउन ठूलो प्रयत्न गरे । हिउँद ४ महीना चारै खुटका बेपारीहरू यहाँ भेला हुन्थे । मलेबमका समयदेखि वेनीमा तामाको डल्ले पैसा काटिन शुरु भयो । तिन ताक दक्षिणमा तानसेन र उत्तरमा यसै वेनीको नाम प्रसिद्ध थियो ।

त्यस ताक राजघराना, गुरुघराना, पण्डितघराना तथा महाजनीघरानामा मात्र लेखपढसम्म गर्ने शिक्षा दिने चलन थियो । पर्वतमा गढकुमाउँबाट पछि आएका पन्त ब्राह्मणहरू हिद्वान् थिए । यिनीहरूको मलेबमका दरवारमा राम्रो आदर थियो । यीमध्ये प्रेमनिधि पन्तले भाषामा 'प्रायश्चित्त-प्रदीप' र संस्कृतमा 'मलेबममहात्म्य' नामक दुई ग्रन्थ लेखे । मलेबमकी रानीको नाम महलवसन्ता र छोराहरू क्रमशः शाहबम, अरिषर्देन, शत्रुशाल, कलिमर्देन, रमेश, रघुदत्त र रघुनारायण गरी जम्मा ७ भए पनि ६ भाइका नामबाट प्रसिद्ध थिए ।

वि. सं. १७९१ मा जेठा छोरा शाहबमलाई राज्य दिएर मलेबम काशीवास गर्न गए । उहाँ उनको १७९३ मा देहान्त भयो ।

शाहबमका समयमा गोर्खाका राजा पृथ्वीनारायण शाहले नेपाल एकीकरण गर्न शुरु गरिसकेका थिए । गोर्खाको सधैं डाह गरिररहने लमजुङले मुख्य पर्वतको आड लिन्थ्यो । शाहबमले लमजुङ राजा रिपुमर्देनकी बहिनी विवाह गरेका थिए । घनश्यामका समयदेखि सुदृढ हुँदै गएको पर्वत र



लमजुङको मंत्री सम्बन्ध यसले गर्दा फन् बलियो हुन गयो । कास्कीले बीचबीचमा लमजुङसंग जोरी खोज्दथ्यो । उसलाई समेत पर्वतले स्वाद चखाउंदथ्यो । १८१२ मा लमजुङले गोरखामा हमला गर्दा शाहबमले लमजुङको सहायतामा पर्वते फौज पठाएका थिए, त्यो फौज सिरान-चोकको लडाईंमा गोरखासंग हार खाएर फर्केको थियो । ९

मलेबमका समयदेखि पर्वतका गाउँहरूमा बसोबास गर्न लागेका अठार भाइका सन्तानहरू शाहबमका अन्त्य समयसम्म निकै फैलिए । यसअनुसार सल्ल ताकुममा, परहिड दाङमा, पुरन्दर मल्लाज फट्केढुङ्गामा, अरिमर्दन पालिखेत र राखुमा, श्रीनारायण देउपुरमा, धमनारायण मल्लाज एकछानेमा, हरिनारायण बाजुङमा बसोबास गर्न लागेका थिए । पर्वतको राज्य गुमेपछि बांकी अठार भाइका सन्तानहरू श्रीभक्त पय्यू लड्खुमा, सिकन्दर गोरखा जरेब-गरमा, रूपनारायण गोरखा कार्की गाउँमा, महास्त्र भीरकोट आंघीखोलामा, अमृत भीरकोट ज्याग्दीखोलामा, प्रेमनारायण कास्की रामजामा, भानु लमजुङ कुन्धा र गुल्मी खादीमा, अरिमर्दन राखुको शाखा मल्लाज मातफांटमा र मल्लाज फट्केढुङ्गामा तथा पुरन्दर देहरादूनमा बसोबास गर्न लागे । यीबाहेक अरु भाइका सन्तानको पत्तो लागेको छैन ।

पर्वतका आखिरी राजा कीर्तिबम १८१५ मा उनका पिताका शेषपछि पर्वतका राजा बने । यिनको समय लम-जुङलाई बराबर मद्दत गर्दामा नै बित्यो । पृथ्वीनारायण शाहले १८१९ मा मकवानपुर र त्यसपछि नेपाल उपत्यका-भिन्न मानसामान आउने क्षेत्रहरू लिइदिइएकोले तनहुँ र लमजुङलाई बेपारसम्बन्धी कुरामा मर्का पर्न गयो । अनि यी दुइ देशले पर्वतसंग मद्दत मागी गोरखाको भूमिमा १८२० मा देखल गरे । ९ चौतरिया कीर्तिमहोदाम र शूरप्रतापका जिम्माका गोरखाली फौजले लमजुङको संयुक्त सैन्यलाई लकाङ्गको लडाईंमा हराई मस्याङ्दीपार गरायो । ९

केही समयपछि फौजी संगठन ठीक गरी यस हस्वा फौजले फेरि गोरखामाथि हमला गर्‍यो । यस पटक पनि चिहानडाँडाको लडाईंमा हार खाएर लमजुङको संयुक्त फौज पछि हट्यो । नेपाल उपत्यकाको संपूर्ण भूभाग हात

पारेपछि पृथ्वीनारायण शाहले १८२६ मा तनहुँमा चढाई गर्दा त्यहाँका राजा कामारिदत्तले आत्महत्या गरे । अनि उनैको भाइ हरकुमारदत्त सेनसंग सैनिकसन्धि भयो । त्यही अनुसार १८२७ वैशाखमा काजी वंशराज पाँडे र सरदार केहेरसिंह बस्नेत जिम्मा गोरखाको फौज तनहुँको बाटो गरी पश्चिमतिर बढ्यो । यस फौजले रिसिङ्ग, घिङ्ग, डोर, गह्रौं, भीरकोट, पय्यू र नुवाकोट विजय गरी सतौं हात्र वंशराजको फौज नुवाकोटबाट र केहेरसिंहको फौज पय्यू धुवाकोटबाट सतौं सिखारीमा खनिए । सतौं डहरेको लेकमा काजी शंभुनारायण मल्ल, सर्दार कृष्ण कार्की र बलिवन्दन मल्लजिम्माका पर्वते फौज थिए । १८२७ पौषमा गोरखाका तोपबन्दूकले सुसज्जित तालीमे फौजसंग सतौंको थोरै मात्र फौज साथमा लिएर पर्वते फौज गोरखासंग लडाईं गर्न भिडियो । यस लडाईंमा गोरखाली फौज नरात्रोसंग हान्यो । केहेरसिंह मारिए, वंशराज बाइते अवस्थामा पक्राउ परे । पर्वते फौजले गोरखाली फौजलाई डोरको सिमानासमेत कटायो । उसले प्रशस्त सामरिक हातहतियार हात पार्‍यो । यस साल गोरखाबि जितेका सबै राज्यहरू स्वतन्त्र भए । काजी वंशराजलाई संमानसाथ पर्वतले छोडिदियो । ९ यस हारले पश्चिमतर्फको विजयलाई सोह्र वर्षसम्म थगित गराइदियो ।

सतौंको लडाईंपछि गोरखाले करङ्ग प्राञ्जका चौबीसेहरू पर्वतको मुख ताक्न लागे, तर गोरखाले उचालेको कास्की भने फुलेर बस्यो । यसैले १८३० को कार्तिकमा पर्वते फौजले कास्की पाउंदुरसम्म घुसेर उसलाई हात जोड्न बाध्य गरायो । ९

१८३४ मा अभिमानसिंह बस्नेत जिम्माका गोरखाली फौजले तनहुँको उपरदाङ्गढी र चितौन जित्यो । यसको अर्को वर्ष तनहुँका राजा हरकुमारदत्त सेनले मदत माग्दा पर्वते फौज सम्मिलित भयो । तनहुँ, पर्वत र पात्पाको संयुक्त फौजले बलिथुमको लडाईंमा गोरखाली सरदार बलि बानियालाई मारी चितौन फिर्ता लियो । यस विजयी फौजले उपरदाङ्गढी पनि फिर्ता लिने कोशिश गर्न लाग्यो । यसै बखत चौ. जीव शाह आदि भारदार जिम्माका विशाल गोरखाली फौजले तनहुँको संयुक्त फौजलाई हराई चितौन फिर्ता लियो ।

बहादुर शाह भाउज्यूबाट हार खाई नेपालबाट हिंडेको पत्तो पाउँदा लमजुङ र तनहुँ मिलेर पर्वतलाई निम्ता गरे । यस संयुक्त फौजले गोरखाको भूमिमा आक्रमण गर्‍यो । १८३८ को चिप्लेटी र सिंहानचोक दुवै ठाउँको लडाईंमा अमरसिंह थापा आदि जिम्माका गोरखाली फौजसंग हारी लमजुङको संयुक्त फौज पछि हट्यो । अनि गोरखा तनहुँमा घुस्यो । यस लडाईंमा मदत नदिएबापत फर्कदा हरूवा फौज मध्येको पर्वतले कास्कीदरवार लुट्यो । त्यहाँका आखिरी राजा सिद्धिनारायण शाही भागेर गोरखा पसे ।

सिंहानचोकका लडाईंपछि तनहुँको शक्ति बिलकुलै नाश भयो । त्यहाँका राजा हरकुमारदत्त लमजुङको शरण मा पुगे । तनहुँको पनि अन्त्य समय आएको देखा पर्वते राजाले पाएसम्मको फौज बटुलेर लमजुङलाई मदत दिए । यसकारण तनहुँ फिर्ता लिने कोशिश भयो । लमजुङ र पर्वतको संयुक्त फौजसंग गोरखाको तार्कूघाटमा घसाघसी चल्यो । पर्वते सेनापति बलिवन्दन मल्ल र लमजुङका काजी भक्ति थापा पक्राउ भए । गोरखा विजयी भयो । भक्ति थापाले गोरखाको बिडो लगाए तथा बलिवन्दन बन्दी अवस्थामै गाइखुरमा मरे ।

तार्कूघाटको लडाईं विजय गरेपछि विजयी गोरखाली फौजले लमजुङको नाजुक हालत पत्तो पाई यसैको ६ महीनापछि १८३९ आश्विनमा पूर्व, पश्चिम र दक्षिण तीनै-तिरबाट लमजुङमा चढाई गर्‍यो । लमजुङका राजा वीरभूपाल शाही भागे । उनी आफ्ना जाहान परिवार र तनहुँका राजा हरकुमारदत्तलाई साथमा लिएर मनाङ, मुक्तिनाथ हुँदै पर्वत वेनीमा दाखिल भए । यिनीहरू पर्वतका अतिथि बनेर वेनी कुरिलाखर्कमा बसे । राजा हरकुमार यहाँ आएका तीन महीनापछि आफ्नो तराईको भूभाग चम्पारन रामनगरमा गए । वीरभूपाल शाही पश्चिमका चौबीसेसंग मदत माग्नु पुगे । लमजुङ लिएपछि गोरखाले स्याङ्जा नुवाकोट र पट्यू लियो । उता काजी अभिमान सिंह जिम्माका गोरखाली फौज पाल्पातिर बढाएर वीरकोट बाकुको लडाईंमा पाल्पाली सेनालाई हराई गोरखा उसको पीछा गर्दै थियो । यसरी पाल्पा र पर्वतको मेललाई तगारो हालेर गोरखाले आफ्नो बन्दोबस्ततिर लाग्यो ।

पर्वत पनि चुप लागेन । यसले आफ्ना साथीसम्बन्धी

गलकोट, मुसीकोट र इस्मासम्मका फौज जम्मा गर्न लाग्यो । कास्कीलाई पनि आफ्नै गूटमा लियो । पर्वतले यसरी ठूलो सैन्य जम्मा गरी १८४० वैशाखमा सेनापति गणेश मल्लको जिम्मा दी लमजुङ फिर्ता गर्न पठायो । गोरखाली फौज पनि नुवाकोट, पाल्पा, पट्यू सबैतिरबाट भेला भई लमजुङतिर खनिए । पर्वत र गोरखाको लमजुङ मकैडांडा-मा घमासानको युद्ध चल्यो । यसमा गणेश मल्ल पक्राउ परे, पर्वत हान्यो । यसपछि गोरखाले शक्तिहीन भइसकेका मोदीपूर्वका देशहरू एक एक गरेर सजिलैसंग लियो । लमजुङका राजा वीरभूपाल पन्ध्र महीनासम्म पर्वतको शरण-मा बसेर हरकुमारदत्तको राज्य रामनगरमा गए ।

पर्वत चुप लागेन, उ सामरिक सामान जोड्न र फौज जम्मा गरी तालीम दिनपछि लाग्यो । अब गण्डकीप्रदेशमा गोरखालाई केही समय रोक्न सक्ने ताकत पर्वत र पाल्पा-बाहेक अरुमा थिएन । पाल्पाको तराई भागसमेत भएको हुँदा उ धनी थियो, पर्वतसंग धनको कमी भए पनि चिसो पानीमा बसेको उसको वीरताको प्रभावले पर्वतले हरेस खाएको थिएन, तर पाल्पा भने थोत्रिइसकेको थियो । वीरकोटको लडाईंको हारले नै पाल्पाको आन्तरिक शक्ति-को परिचय पाइएको थियो । राजनीतिज्ञ बहादुर शाह १८४२ माघको अन्त्यतिर राजेन्द्रलक्ष्मीको मृत्युपछि नेपाल-मा फर्केर रणबहादुर शाहको नायबी भै काम गर्न लागे । उनले पाल्पाली राजा महादत्त सेनकी छोरी विवाह गरी पाल्पासंग गुप्त सन्धि गरे, यसअनुसार पाल्पाले नलडीकनै गोरखाले जितेको भूभाग पाउने भयो । बहादुर शाहले विवाह गरी पाल्पाबाट फर्केपछि १८४३ आषाढ महीनामा गोरखामै पजनी गरी पश्चिमतर्फको विजय गर्ने बन्दोबस्त मिलाउनतिर लागे ।

पाल्पाको पहिलो भूल थियो— मुनि मुकुन्दले राज्य बण्डा गर्नु । उत्रको दोस्रो भूल थियो— गोरखासंगको सन्धि । उसले यो सन्धि बाईसे चौबीसेसंग गरेको भए उ पश्चिममा सर्वेसर्वा बन्ने संभव थियो । पर्वत र पाल्पाको तुलना गर्दा पाल्पासंग धन थियो, अबको लडाईंमा धननै मुख्य गति-न्थ्यो । किनकि तोप, बन्दूक, गोली, बारुद जस्ता मृत्यवान् चीज किन्नुपर्दथ्यो । यिन तारुसम्म बन्दूकले धनुको ठाउँ लिइसकेको थियो ।

लमजुङलाई कै पर्वतलाई पनि तीनतिरबाट हमला गर्ने बन्दोबन्ध भयो । १८४३ मार्गको शुभमा काजी जीव शाहसमेत भारदारका जिम्माको एक ठूलो गोरखाली सैन्य काली तरी गुल्मीमा दाखिल भयो । त्यहाँका राजा भागदा गुल्मी सर भयो । काजी जीव शाह, काजी शिवनारायण खत्री र सर्दार पारथ भण्डारी जिम्माको गोरखाली फौजले अरजुंगा र रेसुङ्गा क्रमशः लियो । पर्वते काजी शंभुनारायण मल्ल र सर्दार कृष्ण कार्की पर्वतेको एक फौज लिएर अर्घा होसमा बसेका थिए । यिनीहरूले सल्पानी फौज बसेको कौडेको किल्ला जितेर त्यहाँका हातहतियार हात पारे । साथै त्यहाँका अफिसर सबल शाही र नराज लामालाई पक्रे ।

यता पृथ्वीनारायण शाहले जुम्ला, कास्की र सल्यान आफूसंग मिलाउन त्यहाँ आफ्ना दूत छोडेका थिए । कास्की कहिले पर्वततिर र कहिले गोरखातिर जुक्दथ्यो । तर सल्यानले भने यस लडाईंमा गोरखाको साथ दिएर आफ्नो दूरदर्शिता देखायो । गोरखाली फौज अर्घामा जम्मा हुनलागेको देखी पर्वतले उनीहरूमाथि हमला गर्‍यो, तर पर्वत हात्‍यो । पर्वते फौज पछि हटेर इस्मा बलियो गर्ने लाग्यो, त्यहाँ पनि गोरखाली फौज खिनियो । हुवैमा ठूलो लडाईं हुँदा पर्वत हारेर पछि हट्यो । अनि गोरखाली फौज पश्चिमतिरबाट पर्वतमा घुस्यो । माघको शुभतिर पर्वतको पूर्व कास्कीबाट मोदी तरी काजी दामोदर पाँडे र काजी जगजीत पाँडे जिम्माका विशाल गोरखाली फौजले पर्वतमा हमला गर्‍यो । सेनापति धर्मराज मल्ल र भीमदत्त मल्ल जिम्माका पर्वते फौजले बागलुङ र दुर्लुङमा गोरखालीको सामना गर्‍यो । दामोदर जिम्माका फौजले दुइतीनपटक पर्वते फौजमा हमला गर्‍यो, तर जित्न सकेन । गोरखाली फौजलाई तीन महीनासम्म पर्वतले यस मोर्चामा रोकेर राख्यो । पश्चिमको मोर्चामा पनि पर्वतको फौजले गोरखाली फौजलाई अघि बढ्न दिएन ।

यसै समयमा खांची कब्जा गरी त्यहीं बसिरहेका सुब्बा जोग मल्ल चन्द्रकोट कब्जा गर्ने सर्दार प्रबल रानालाई साथमा लिएर बलेवा हुँदै बागलुङ पुगे । यो दिशा अरक्षित थियो, यसैले गोरखाली फौज बढ्नलाई केही बाधा भएन । फेरि सुब्बा जोग मल्ल पर्वते राजादेखि चिठिएर गोरखाको शरणमा गएका थिए । यिनी कीर्तिबमका माहिला काका अरिमर्दनका छोरा थिए । यसैले पर्वतको एक एक अंग

उनलाई राम्रै जान थियो । गोरखाली फौज वेनी हो नजीकै आइपुगेको पत्तो पाई पूर्वी मोर्चाका पर्वते फौज राजालाई बचाउन रातारात गरेर वेनीमा दाखिल भए । दामोदर जिम्माका फौज पनि तुरुन्त कालीका किनारमा पुगी वेनी जानलाई धूलेसांधु हाल्न लागे । बाँकी रहेका फौज साथमा लिएर राजा कीर्तिबम पश्चिमको बाटो गरेर १८४४ को वैशाखमा आफ्नो मावली काशी मदनीपुरमा पुगे । उजाड वेनी शहरमा पहिले सुब्बा जोग मल्लकै फौजले कुल्च्यो । पर्वते राजाले आफ्नो धनसंपत्ति र जहानपरिवारसमेत लिएर हिडेका थिए । विजयी गोरखाली सैन्यले उनको धन लुट्न आँट गर्न सकेन । यस विजयको परिणाम पर्वत, गलकोट, मुर्सीकोट र इस्मा एकैपल्ट गोरखाको हातमा पर्‍यो । यस लडाईंमा पर्वतका छेरै राजवंश परे । स्वयं कीर्तिबमका ५ भाइमा जंजाल, जापुनि र बौद्ध ३ भाइले वीरगति पाए । बाँकी बनयारी र वीरनारायण राजाकै साथमा गए ।

६ भाइका नामले प्रसिद्ध भएका कीर्तिबमका काकाहरू मध्ये माहिला अरिमर्दन ज्यामहरूमा, साहिला शत्रुशाल दांगमा, काहिला कलिमर्दन कुहुँमा, ठाहिला रमेश माजकोटमा, ठूलाकान्छा रघुदत्त देउपुरमा र कान्छा रघुनारायण भीमपोखरामा बसोबास गर्ने लागे ।

बनारसपारि काशीराजमा पर्ने मदनीपुरमा गएका अर्को वर्ष राजा कीर्तिबम बिफरले मरे । उनका छोरा नरसिंहबमले मध्येस लागेका भगुवा मानिस जम्मा गरी १८४६ मा दाङ चौथरामा सल्यानीहरूलाई घेरामा पारे । हस्तदल शाही जिम्माका गोरखाली फौजदेखि हार खाएर उनलाई फर्कन बाध्य हुनुपर्‍यो । नरसिंहबम मदनीपुरमै मरे । १८७२ मा अंग्रेजसंगको हारको कारण मध्ये भगुवा राजा पनि एक भएकोने दूरदर्शी भीमसेन थापाने ती राजाका सन्तानलाई स्वदेशमै फर्काउन थाले । यसै सिलसिलामा नरसिंहबमका ३ छोरोमा कान्छा बालकैमा मरेका हुँदा जेठा राजविक्रम र माहिला विक्रमाकैलाई १८७५ मा मदनीपुरबाट फिर्काई भीरकोट सेवाममा मानाचामल दिएर राखे । १११

नेपालमा भीमसेन थापाको पतनपछि श्री ५ राजेन्द्रबाट राजविक्रमका छोरा विजयबमलाई १८२४ मा पर्वत वाङमा सारियो र केही गाउँ मानाचामलमा दिइयो । यसरी ५० वर्षपछि पर्वते राजा पर्वतमा पुनः भित्र्याइए ।

## अनुसूची ।

१. इतिहासप्रकाश अंक १ बाट ।
२. " " गोरखावंशावलिको पोषक र उत्तरार्धबमोजिम ।
३. पर्वतका राजा राजबम मल्लका सन्तानमा चलेका वंशावलिअनुसार ।
४. करीब, तिर यातै अनिश्चितरूपमा लेखिएका मिति अनुमानित र घटना किटेर लेखेको प्रमाणित हो ।
५. गजकोटका राजा जितारि मल्लका सन्तानमा चलेका वंशावलिअनुसार ।
६. बम शाही र कल्याल शाही दुवैका वंशावलिहरूले यसलाई समर्थन गरेका छन् ।
७. पर्वतमा चल्दै आएका जनश्रुतिबाट ।
८. वि. सं. १८६६ मा पर्वत मल्लाजका क. तेजबहादुर मल्लले संग्रह गरेको मल्लवंशावलिबमोजिम ।
९. नेपालका इतिहासहरूबाट ।
१०. १३० वर्षअगाडि पर्वत रणवाङका कुमेदानले संग्रह गरेको मल्लवंशावलिअनुसार ।
११. पर्वत पाङका भू. पू. मानाचामलवालाका कागजपत्रबाट ।
१२. इतिहासप्रकाश अङ्क २ बाट ।